‹ De militaire contacten – niet alleen die met het eveneens neutrale België, maar ook die met Frankrijk en Engeland – waren door hun aard volkomen toelaatbaar. Zij beoogden nl. niets anders dan bevordering van militaire samenwerking van het moment af dat de Nederlandse neutraliteit door een Duitse inval geschonden zou worden.

Vandaar ook dat de parlementaire enquêtecommissie destijds terecht tot de slotsom is gekomen dat de Nederlandse regering zich stipt gehouden heeft "aan de meest absolute interpretatie van het neutraliteitsbeginsel".

Het is jammer dat deze constatering door De Jong in zijn tweede deel achterwege is gelaten. Daarom ook omdat de geschiedschrijver een dergelijk volkenrechtelijk probleem in zijn beschouwingen moet betrekken.'

De hoogleraar Kisch schreef, zoals eerder vermeld, opnieuw een uitvoerig commentaar op De Jongs werk met een klemtoon op de joodse aspecten. Vanuit die gezichtshoek behandelde hij in het bijzonder de oorlogsverwachtingen in de neutraliteitsperiode in het tijdschrift *Studia Rosenthaliana* 4 (1970) 272–275:

‹ 'Op p. 426 [384] stelt de auteur de vraag aan de orde in hoever, gedurende de periode direct voorafgaande aan de Duitse invasie, bij particulieren het besef heeft geleefd van komende kwade dagen. Algemeen, zo zegt hij, was dit besef zeker niet, maar wel staat vast "dat vele tientallen, misschien enkele honderden personen, een Duits offensief duchtend, overzee emigreerden, de meesten waarschijnlijk naar de Verenigde Staten; een deel, wellicht een groot deel hunner bestond uit Joden – Nederlandse Joden of Duits-Joodse vluchtelingen: zij wisten zich extra bedreigd."

Misschien is hier – ten aanzien van de Joden in Nederland – een nadere analyse ter plaatse, waarbij ik dan moge onderscheiden tussen het voormelde besef, de nervositeit, en de emigratie.

Om dan te beginnen met het besef. Dat is inderdaad, óók en misschien juist onder de Joden in den lande gering geweest. Ook, omdat het bij geheel de Nederlande gemeenschap gering was. Juist onder de Joden, omdat ze zich, misschien meer nog dan andere bevolkingsgroepen, overgaven aan *wishful thinking* : wanneer men zich de mogelijkheid van een Duitse invasie al voor ogen stelde, dan was ze gekoppeld aan de gedachte dat in een land, waar democratie en tolerantie sinds drie en een halve eeuw wortel hadden geslagen, de Duitsers, beducht voor een reactie van geheel het Nederlandse volk, het niet zouden bestaan tegen de Joden scherpe maatregelen te treffen; de gedachte *it can not happen here*.

Het besef dan was onder de Joden gering, en, voor zover het al aanwezig was, veelal gestimuleerd van buitenaf. Menig lezer zal het vergaan zijn als mij: mijn Nederlandse vrienden, Joodse en niet-Joodse, bleven optimistisch, en de opwekking om veiligheid elders te zoeken kwam veeleer van